

Т.С.Осташко*

**ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ – ЛІДЕР УКРАЇНСЬКОГО
ГЕТЬМАНСЬКОГО РУХУ**

У статті висвітлюється роль П.Скоропадського в організації та поширенні гетьманського руху в середовищі української еміграції, розглядається процес персоніфікації роду Скоропадських у ході реалізації концепції дідичної української монархії.

Поява українського консервативно-монархічного руху на початку 1920-х рр. як явища національного суспільно-політичного життя викликала потребу у розробці його ідеологічних і програмових засад. Протягом усього періоду існування цей рух був тісно пов'язаний із родом Скоропадських як історичної династії, представники якої очолювали гетьманат в Україні у XVIII і XX ст.

Проблема персоніфікації модерного українського монархізму вивчалася насамперед представниками української зарубіжної історіографії. Причому більшість із них розробляли окремі аспекти теми, пов'язані з ідеологічними засадами гетьманського руху¹. Більш широке зацікавлення дослідженням цього питання розпочалося вже у незалежній Україні, проте увагу дослідників насамперед привертала діяльність П.Скоропадського у добу Української Держави 1918 р. і лише окремі автори зверталися до його діяльності в еміграції².

У пропонованій статті висвітлюється роль П.Скоропадського в організації та поширенні гетьманського руху у середовищі української еміграції, що досі не було предметом спеціального дослідження. Автор робить спробу висвітлити процес персоніфікації роду Скоропадських у ході реалізації концепції дідичної української монархії.

Українська суспільно-політична думка доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. зароджувалася і викристалізовувалася у процесі збройної боротьби за самостійну українську державу. На відміну від національно-демократичної ідеології, яка розвивалася у фарватері російського революційного руху і набула національних ознак у ході Лютневої революції, український монархізм формувався в умовах поразки українських національно-визвольних змагань. Серед політичного розмаїття української еміграції не припинялися пошуки лідерів, які могли б суттєво вплинути на покращення політичної ситуації і консолідацію українського громадянства. Погляди багатьох із них зверталися до кандидатури Павла Скоропадського. Після зречення від влади 14 грудня 1918 р. він залишався популярним серед консервативних кіл України та кадрових військових. Зростання впливу гетьмана відбувалося тоді, як головний отаман Армії УНР все більше втрачав популярність і в армії, і у селянському середовищі. Відомий український діяч Є.Чикаленко, зокрема, занотував у своєму щоденнику, що «майже всі військові Петлюри» стали прихильниками гетьманщини, «бо зовсім розчарувались у здатності його (С.Петлюри – Т.О.) вести якусь будівничу справу». За переконанням Є.Чикаленка, саме військові «подали думку Скоропадському знов поспробувати щастя»³. Ці твердження могли бути відгомом гострого незадоволення політикою голови Директорії, яке супроводжувалося спробами окремих політичних сил усунути його від влади.

На початку 1920 р. відбувався активний процес консолідації навколо П.Скоропадського різних українських монархічних груп, насамперед членів

* Осташко Тетяна Сергіївна – канд. іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

партії хліборобів-демократів. Остання, переглянувши свою програму і тактику під впливом розроблених В.Липинським соціально-політичних концепцій, поклала в основу своєї діяльності «монархічний» і «класократичний» принципи. Пізніше у спеціальній відозві центральної управи об'єднаних хліборобських організацій один із лідерів хліборобів-демократів С.Шемет так визначав підстави цієї інтеграції українських консервативних течій: «Сучасним соціалістичним і націоналістичним цькуванням, які кидають українців на українців і нищать у зародку всі спроби унезалежнення України від метропольних влад, вони (хлібороби-демократи – Т.С.) хочуть протиставити гасла патріотично-територіальні, об'єднуючи всіх мешканців України во ім'я спільної потреби Української Держави»⁴. Від кінця 1919 р., як зауважує С.Шемет, хлібороби-демократи запропонували П.Скоропадському «скористатись зі своїх законних гетьманських прав для рятування погибаючої ідеї української державності». Відтоді, за його словами, «починається нова політична акція гетьмана, ведена весь час спільно з об'єднаними під його верховним проводом українськими гетьманцями-монархістами»⁵.

Проте одночасно з піднесенням політичного впливу гетьмана у поміркованих колах українського політикуму зростала і популярність Вільгельма Габсбурга, прозваного Василем Вишиваним. У листі до Є.Чикаленка 21 травня 1920 р. О.Скоропис-Йолтуховський характеризує В.Вишиваного поряд зі П.Скоропадським як «людей державотворчих, національно абсолютно певних, які не є ані денікінцями-зубрами у соціальних справах, ані флюгерями без ґрунту, як Винниченко й Петлюра, і тому ми вступаємо тепер, договорившись із ними, що не прийшов час для дійсно творчого виступу, на шлях підготовки ґрунту для нього»⁶.

У свою чергу Є.Чикаленко, негативно оцінюючи політичну діяльність П.Скоропадського, характеризував В.Вишиваного, як діяча, «про якого ми нічого, крім доброго, не знаєм...»⁷. Причому популярність обох не обмежувалась емігрантським середовищем. У листі до В.Липинського Є.Чикаленко, посилаючись на інформацію від свого сина Петра, який перебував у той час в окупованій більшовиками Україні, фіксує падіння популярності С.Петлюри і зростання інтересу до П.Скоропадського і В.Вишиваного⁸.

Персоніфікація П.Скоропадського мала зрештою перекрити шлях усім іншим претендентам на монархічну владу, оскільки пов'язувалася з особою, легітимність якої визначалася його перебуванням на гетьманстві у 1918 р. Водночас співробітництво з В.Вишиваним мало нейтралізувати ті деструктивні політичні групи, для яких прапор монархізму був прикриттям здійснення власних амбіційних планів.

Проблема персоніфікації українського монархічного руху була однією з найбільш дражливих для політиків консервативного напрямку, до якої була прикута їх увага. «Ми балакали з Грековим, і з Вишиваним, і зі Скоропадським, – писав О.Скоропис-Йолтуховський Є.Чикаленку, – балакали не од нічого робити, а справді шукали творчих державних сил і перше місце на нашій трагічній безлюдді одвели ми Скоропадському. По чистій совісті, по глибокому переконанню, що це справді творча державна сила, абсолютно і наскрізь чесна людина...»⁹. Вибір П.Скоропадського як імовірного кандидата на гетьманство був одним із важливих компонентів підготовки української монархії, яку розпочали українські консервативні політики в період кризи, що переживала УНР наприкінці 1919 – початку 1920 рр. І в цьому процесі, як бачимо, певне місце поряд зі П.Скоропадським відводилося В.Вишиваному. Більше того, Є.Чикаленко зафіксував у своєму щоденнику, що Український союз хліборобів-державників (далі – УСХД) спочатку висував на роль персоніфікатора монархічного руху саме В.Вишиваного¹⁰.

Власне інформації, які О.Скоропис-Йолтуховський у цей період подав Є.Чикаленку, певною мірою проливають світло на перебіг цього процесу. Важлива

роль у ньому відводилась об'єднанню усіх консервативно налаштованих політиків і введення їх у русло будівництва української монархії. О.Скоропис-Йолтуховський констатує, що серед командного складу Армії УНР панує «настрій недовольства, настрої антипетлюрівський, почасти має місце гетьманська орієнтація з різними варіантами: і Скоропадський фігурує, і Вишиваний, і Шелухін як голова держави, а Омелянович-Павленко головнокомандуючий...»¹¹. «...Союз хліборобів-державників, який складається з монархістів і членом якого я є, – писав О.Скоропис-Йолтуховський Є.Чикаленку, – вважає необхідним використати всі сили, які можуть нам допомогти збудувати Українську монархію, спинився я на гетьманові, як на особі, яка може більше, ніж хто інший на Україні зробити для заведення справжнього (себто монархічного, а не винниченківського чи петлюрівського) ладу. Про це ми зовсім одверто пишемо і говоримо, з цією ціллю шукали порозуміння і з гетьманом і з Вишиваним...»¹².

Аналізуючи причини поразки національно-визвольних змагань, В.Липинський однією з них вважав відсутність чіткої концепції побудови держави, а також брак єдності між українськими провідниками. Останнє, на його думку, могло знову стати на перешкоді відродженню української державності в нових більш сприятливих для України політичних умовах. Спираючись значною мірою на практичний досвід Української Держави, В.Липинський розробляє теорію трудової класократичної монархії в Україні. Дослідження національно-державних традицій інституту гетьманства, підводить його до висновку, що саме спадкова, «дідична», монархія, до якої наприкінці свого життя прагнув Б.Хмельницький, має стати найбільш удаючою формою державного устрою в Україні. Аби уникнути внутрішньої боротьби серед українських монархістів, можливість появи в їх лавах претендентів на роль «гетьмана-отамана» чи «гетьмана-диктатора», засновники УСХД вирішили персоніфікувати П.Скоропадського, який незадовго до того вже був гетьманом України. «Для нас, – роз'яснював позицію своїх однодумців В.Липинський, – рішенням при заведенні персоніфікації вже на еміграції став момент законності. Усунути небезпеку боротьби претендентів ми мали надію, персоніфікуючи заздалегідь гетьманство при умові, що представник цього роду буде, як і всі ми, символом ідеї, а не бувшим гетьманом використовуючим ідею для самореставрації»¹³.

Причому В.Липинський розглядав гетьманство як монархічну точку опори, яка є сталою і спирається на історичну традицію та історичну спадковість і може «витворити ту базу, на якій і в межах якої кожен із наших діячів і патріотів зможе проявляти свою творчу, реформаторську діяльність»¹⁴. На його думку, реальну монархічну персоніфікацію гетьманства міг здійснити тільки рід Скоропадських, який один «удержався до сьогоднішнього дня на відповідній висоті; тільки йому одному Бог дав стільки мужности і сили, щоб у 1918 р. нашу державну, і свою родову, гетьманську традицію відновити»¹⁵. Пояснюючи причини вибору саме П.Скоропадського на роль майбутнього гетьмана, В.Липинський у листі до А.Білопольського 9 грудня 1921 р. писав: «На ролю персоніфікаційну законне право має тільки Батько [гетьман П.Скоропадський], який має мандат хліб[оробського] класу, даний йому на території України. Легітимізм цей найважливіший, щоб знищити у своїм середовищі найстрашніщу укр[аїнську] хворобу: отаманщину»¹⁶. «Врешті при дідичнім монархічнім гетьманстві, – наголошував В.Липинський у листі до О.Шаповала, – ідея персоніфікується не одною тільки особою, а родом: переходить з батька на сина і тому може в протязі поколінь рости та розвиватися. Єсть тільки одна небезпека від монархії, а саме, що не всі члени даного пануючого роду можуть мати відповідні персональні здібності для правління. Але ця небезпека усувається власне при конституційній, правовій (не самодержавній) монархії і тоді, коли ця група, на якій спирається монархія, добре зорганізована і віддана своїй династії»¹⁷.

Послідовний прихильник монархічного ладу В.Липинський, водночас, рішуче відкидав абсолютистсько-монархічні режими, називаючи їх «спадковими диктатурами»¹⁸. Натомість він відстоював конституційну монархію, «законом обмежену і законом обмежуючу», посилаючись на англійський зразок монархічного устрою. Зокрема, у листі до О.Назарука 22 грудня 1927 р. він так пояснював свою позицію: «Під виховуванням династії розуміємо то, що вона повинна працювати разом зі своїми підвладними... Дивіться на Англію – там про короля, особливо поіменно, згадують дуже рідко. З одного боку беруть те, що в державі найсвятіше – короля – од всіх небезпек популярності (чим гарячіші прихильники, тим гарячіші і вороги – пор[івняйте] Росію з її «Союзом русско-го народа»), а з другого беруть себе од всіх небезпек наполеонізму і диктаторизму, які наступають, коли король починає думати, що він дуже популярний і що за ним стоїть «любов народу»¹⁹.

Як відомо, після поразки Центральних держав у війні П.Скоропадський був змушений звернутися по підтримку до країн Антанти. Під їх тиском 14.11.1918 р. гетьман проголосив федерацію Української Держави з майбутньою не більшовицькою Росією, створюючи тим самим єдиний фронт боротьби з радянською владою. Це стало формальним приводом до повстання проти гетьмана. 13.11.1918 р. у Києві була проголошена Директорія. Намагаючись уникнути братовбивчої війни серед українців 14.12.1918 р. гетьман підписав зречення від влади і виїхав до Швейцарії, а згодом – до Німеччини. Мешкав у Ванзее під Берліном²⁰.

У зв'язку зі зреченням П.Скоропадського від влади на користь Директорії УНР прихильники спадкової української монархії стали перед фактом серйозних юридичних ускладнень. Адже таке зречення, на думку опонентів монархічного руху з середовища української політичної еміграції, засвідчило обірвання нитки легітимності гетьманського роду Скоропадських, а відтак – неспроможність самої концепції дідичності й легітимізму. Проти такого тлумачення подій 14 грудня 1918 р. та її наслідків рішуче виступив В.Липинський. На його погляд, ця подія звільнила українських монархістів «од присяги пануючому гетьманові, але розуміється не од вірності персоніфікованій відтепер у його роді українській монархічній ідеї»²¹.

В історичній літературі існує і дещо інша думка: «Гетьман зрікся влади, не гетьманства»²². «За цим варіантом, – зазначає В.Гришко, – гетьман, відмовляючись від влади, не відмовився прав на владу, як своїх особистих, так і родових»²³. Уже сам той факт, що наприкінці 1919 р. гетьман П.Скоропадський зустрічається з ініціаторами створення УСХД і заявляє про свої наміри не залишати політичної діяльності і погоджується очолити українські консервативні сили за кордоном «на основі своїх законних гетьманських прав для рятування погібаючої ідеї української державності»²⁴ повністю підтверджує цей погляд.

Оселившись разом із родиною у передмісті Берліна – Ванзее, П.Скоропадський опиняється у центрі уваги західноєвропейських журналістів і політиків, які активно цікавляться його планами. «Здавалося б: після образ, нанесених своїми, українцями... гетьман Павло мав би заспокоїтись і відійти від політичної діяльності, а, навіть, увійти в якусь спілку... з росіянами...»²⁵, – зазначає дослідник і активний діяч гетьманського руху Д.Левчук. У «Комунікаті», опублікованому у «Хліборобській Україні» у 1920 р. зазначалося, що «всупереч усім поголосам, що ширилася у закордонній і українській пресі про особу гетьмана Павла Скоропадського, ним були рішуче відкинуті «різні пропозиції, роблені йому неукраїнськими кругами, виступити в активній, але залежній – чи то від Польщі, чи то від Москви – ролі». При цьому з'ясовувалося, що «проголошення у свій час федеративного союзу з Росією не означало й не означає абдикації з ідеї суверенності Української Держави». Підкреслювалося, що «вся праця про-

водилася гетьманом, як у культурнім, так і в економічному напрямі виключно за-
для утворення незалежної самостійної України» і що «на ґрунті цієї ідеї стоїть
гетьман і досі»²⁶.

Ще на початку 1920 р. з ініціативи В.Липинського відбулася серія розмов
і зустрічей із П.Скоропадським, під час яких ішлося про можливість приєднан-
ня останнього до акції створення в еміграції української монархічної організа-
ції, за умови, що він буде «символом», «служогою ідеї, а не бувшим гетьманом»²⁷.
Уже навесні 1920 р. В.Липинський разом із кількома своїми однодумцями
(Д.Дорошенком, М.Кочубеєм, А.Монтрезором, С.Шеметом, Л.Сідлецьким (Са-
вою Крилачем), О.Скоропис-Йолтуховським та М.Тимофіївим) засновує у Відні
Український союз хліборобів-державників (УСХД). Одним із перших документів
новствореної організації була угода з гетьманом П.Скоропадським, яку від іме-
ні організації підписали у Берліні 8 травня 1920 р. В.Липинський, С.Шемет,
О.Скоропис-Йолтуховський, Д.Дорошенко та А.Білопольський, від імені гетьма-
на – його особистий ад'ютант, член першої Генеральної ради полковник Г.Зеле-
невський²⁸. Цей документ демонструє намір встановлення монархічної влади в
Україні. «Завданням нашим являється збудування незалежної, міцної Українсь-
кої Держави, – наголошується у ньому. – Завдання це будемо вважати викона-
ним, коли державну організацію завершимо коронаційним актом»²⁹. В угоді
гетьман визнавався «начальним вождем усіх оружних сил України» із перспек-
тивою проголошення його українським монархом після «збудування незалежної
міцної Української держави». Угода стверджувалася «взаємною урочистою обіт-
ницею і власноручними підписами»³⁰.

На початку своєї діяльності провід УСХД, намагаючись досягти згоди і здій-
снити спільну політичну акцію з колишніми політичними супротивниками –
гетьманом П.Скоропадським і В.Габсбургом (В.Вишиваним), як імовірними пре-
тендентами на український монарший стіл, домовляється з ерцгерцогом, що
П.Скоропадський як головнокомандуючий збройних сил, який приймав на себе
«обов'язок об'єднання усіх українських державнотворчих елементів», зробити
перший «конкретний крок у цім напрямку» і доручити «полковникові В.Виши-
ваному під своїм зверхнім проводом окрему військову операцію в Галичині»³¹.
Згідно з угодою, підписаною між П.Скоропадським і засновниками УСХД, В.Ви-
шиваний увійшов до її законодавчого органу – Генеральної ради (попередниця
Ради присяжних). Проте, уже наприкінці 1920 р. з'ясовується вся безперспек-
тивність такого альянсу. Це було пов'язано з тим, що В.Вишиваний не погодив-
ся із пунктами статуту і регламенту УСХД, убачаючи в них спроби встановити
авторитарний режим в Україні. Крім того, він був неправильно поінформований
через друковані джерела уряду УНР про нібито польську заангажованість В.Ли-
пинського.

Після розриву з В.Габсбургом УСХД всіляко намагається дистанціюватися
від політичної акції, які вів полковник. У комунікаті союзу, опублікованому у
«Хліборобській Україні», зазначалося: «З приводу розповсюдження в деяких
колах неправдивих чуток про участь УСХД у теперішній політичній діяльності
полковника Василя Вишиваного заявляємо, що УСХД, ставлячись із повагою до
ідеї української трудової монархії і працюючи для її здійснення, віддає всі свої
сили справі об'єднання та організації українського хліборобського класу і тому
в персональній акції полк. Василя Вишиваного ніякої участі не бере»³². Саме на-
магання зберегти провідне становище УСХД і зміцнити теоретичні підвалини
гетьманського руху була продиктована поява праці В.Липинського «Покликан-
ня «варягів» чи організація хліборобів? Кілька зауважень із приводу статті
Є.Х.Чикаленка: «Де вихід?» у друкованому органі УСХД «Хліборобська Украї-
на». Безперечно В.Липинський мав рацію, коли наголошував, що концепція
«чужоземного королевича», не зв'язаного ані з землею, ані з традицією, ані міс-

цевим правлячим чи правившим родом, ані з історичною спадковістю» не дасть Україні «тої сталої твердої і непохитної точки опори, без якої ані консерватизму, ані монархізму українського помислити властиво не можна». Концепція Є. Чикаленка, на думку В.Липинського, на практиці відкривала простір для появи все нових і нових претендентів на владу в Україні. Відсутність традиції та історичної спадкоємності, а також пов'язаного з ними легітимізму робили такий монархізм, за висловом ученого, «звичайною диктатурою, звичайним законом і правом узурпатора удачника»³³.

Діяльність УСХД керувала Рада присяжних, яку очолював В.Липинський. Її постанови мали обов'язкову силу для всіх членів союзу і ухвалювалися не голосуванням, а консенсусом. Якщо виникали розбіжності, то остаточне рішення було за головою Ради присяжних. Кожен член Ради присяжних УСХД, вступаючи до її складу мусив скласти записання, яким він брав на себе обов'язок вірно і до кінця життя «служити ідеї української трудової монархії, побудованої на співпраці і співдружності автономних і самозорганізованих українських класів і українських земель, об'єднаних в одну націю і в одну державу»³⁴. Ця умова в регламенті, написаному В.Липинським, мала суттєве значення, оскільки саме Рада присяжних як ідеологічний орган разом із виконавчою структурою – Гетьманською управою – мусили відіграти роль проти ваги майбутньому монархові, аби його влада не була абсолютною, а врівноважувалася іншими державними структурами.

Гетьман входив до складу Ради присяжних на правах рівноправного члена і мусив так само складати обітницю. Після тривалих вагань і роздумів у листопаді 1921 р. П.Скоропадський зрештою, нарівні з іншими членами Ради присяжних УСХД, підписав записання, в якому зобов'язувався діяти відповідно до статуту і регламенту УСХД, у т. ч. «поборювати всякі чужі форми державності в Україні», не брати участі без згоди Ради присяжних у будь-яких таємних чи явних товариствах, братствах і організаціях. Записання, скріплене підписом П.Скоропадського, закінчувалося словами: «І це моє добровільне записання... буду мати право замінити тільки присягою всенародною, зложеною в українській столиці гетьманові всієї України і великому князю всея Малия Руси, проголошеному по збудуванню суверенної і незалежної Української Держави в формі української трудової монархії»³⁵. Отже, на початку своєї політичної діяльності на еміграції П.Скоропадський за своїми правами й обов'язками нічим не відрізнявся від інших членів Ради присяжних УСХД. У той же час, В.Липинський розпочав ідеологічну кампанію на зміцнення авторитету П.Скоропадського як гетьмана і обґрунтування легітимності його роду, а також виправдання політики гетьманату 1918 р. «...З цілим завзяттям, з яким все своє життя робив і роблю те, в що вірю, – писав дещо пізніше В.Липинський, – узявся я за працю – з одного боку над продовженням формулювання нашої ідеології, а з другого – над відновленням авторитету гетьмана і сотворенням легенди роду Скоропадських. Така легенда була необхідна для досягнення двох цілей: 1) виховання нею самого гетьмана; 2) підготовки громадянства для майбутнього сприйняття династії і гетьманства»³⁶.

Передбачалося, що влада гетьмана буде обмежена політичним органом – Радою присяжних і виконавчим – Гетьманською управою. У результаті інститут гетьманства мав виконувати консолідуючі і представницькі функції в суспільстві. В.Липинський вважав, що гетьман є тільки символічною фігурою в державі і лише репрезентує гетьманський рух, а не є його справжнім політичним лідером. Одночасно він сподівався, що міцна гетьманська організація «орденського типу», якою В.Липинський бачив УСХД, ідеологічно і політично очолювана ним самим, зуміє контролювати дії гетьмана та керувати його кроками, скріплюючи його морально-політичний авторитет назовні.

Уже на початку 1920 р. українська еміграція в Німеччині відрізнялася своєю політичною активністю. Тут в 1919 р. було засновано «Українську громаду» у Берліні, яку очолив З.Кузеля. Емігрантські організації діяли також в Мюнхені та Гамбургу. Спочатку в Берліні, а з березня 1921 р. у Мюнхені розпочав свою політичну акцію І.Полтавець-Остриця. Оселившись у Берліні, гетьман П.Скоропадський, користуючись своїми зв'язками серед певних політичних і урядових кіл цієї країни, зокрема, із генералом В.Гренером, привернув до себе увагу багатьох політично активних українців³⁷. Одним із перших публічних виступів П.Скоропадського в еміграції стало його інтерв'ю часопису «Українське слово», який видавався у Берліні³⁸. У редакційному коментарі газети до інтерв'ю констатовалося, що «останнім часом під впливом невдач і розчарувань серед української еміграції, велика частина якої знайшла собі притулок у Німеччині та Австрії, помічається великий здвиг у настроях, робиться серйозна переоцінка усіх політичних цінностей, переводиться перевірка питань програми й тактики» і «у зв'язку з цим все частіше починає згадуватися ім'я бувшого гетьмана України Павла Скоропадського і з цим ім'ям...» пов'язуються «певні надії» майбутнє України. В інтерв'ю були підняті питання, які українські соціалісти найбільше використували в антигетьманській пропаганді. Зокрема, що гетьман є російським генералом, який, прийшовши до влади, аби позбавити УНР незалежності, що він є особисто відповідальним за проведення каральних експедицій німецьких військ проти українських селян. У відповіді на питання про відновлення «спокою і ладу на Україні» і про форму майбутнього ладу, гетьмана відчутно звучить лейтмотив програмних засад УСХД: «Українська демократія недооцінила вагу національно-державного моменту революції і зосередила увагу на питанні соціальному, котре хотіла розв'язати якнайрадикальніше, – констатує П.Скоропадський. – Але країна не могла справитись з обома завданнями відразу – будувати державу і запровадити соціалістичний лад, через те на якийсь час стала жертвою большевицької анархії». П.Скоропадський робить наголос на «здорову вдачу українського селянина-хлібороба, його прив'язаність до мирної праці», «пробуджений національно-державний інстинкт», які, на його думку, «візьмуть гору над елементами розкладу й руїни»³⁹.

Слід також наголосити, що в зазначеному інтерв'ю гетьман заявив, що «не має охоти говорити на теми біжучої політики, бо стоїть осторонь від неї». Це, на нашу думку, є свідченням того, що лідери УСХД прагнули привернути до прогетьманських публікацій у часописі увагу українських емігрантів, які ще не зайняли виразної політичної позиції, продемонструвавши його неупередженість. І хоча формально редакція «Українського слова» напередодні заявила про свою непричетність до гетьманської акції⁴⁰, на шпальтах газети регулярно друкуються матеріали, раніше опубліковані в журналі «Хліборобська Україна», інформації про найважливіші акції УСХД, різного роду документи, підписані П.Скоропадським, замітки і статті, спрямовані проти акцій В.Вишиваного, Є.Петрушевича, Державного центру УНР в екзилі. Прогетьманський характер цих публікацій, а також факт, що редакцію очолив Д.Дорошенко – відомий український громадсько-політичний діяч поміркованого напрямку, колишній міністр закордонних справ Української Держави і один із засновників УСХД, свідчать, що заява редакції від 3 червня 1921 р. не що інше, як тактичний хід – спроба привернути до себе увагу широких кіл української інтелігенції, які були мало поінформовані у справі міжпартійної боротьби, не підтримували українську соціалістичну пресу і водночас шукали більш об'єктивні джерела інформації.

Активізація політичної діяльності українських монархістів не залишилася поза увагою проводу Директорії УНР. Починаючи з весни 1920 р. Міністерство закордонних справ УНР постійно одержує інформацію про місцезнаходження українських монархічних діячів, які гуртуються навколо колишнього гетьмана

України П.Скоропадського, та їх політичні акції. Така інформація збиралася, насамперед, українським посольством у Німеччині, яке протягом 1919–1920 рр. очолював відомий український громадсько-політичний діяч М.Порш та українським консульством у Мюнхені (Баварії) на чолі з В.Оренчуком. Це було зумовлено тим, що у березні 1920 р. П.Скоропадський переїхав зі Швейцарії до Берліна, де й оселився разом із родиною. Інформаційні матеріали про діяльність П.Скоропадського та близьких до нього осіб починають надходити до Міністерства закордонних справ УНР у квітні 1920 р., т. ч. напередодні підписання угоди між гетьманом та засновниками УСХД.

Департамент чужоземних зносин МЗС УНР у таємному аналітичному матеріалі від 11 квітня 1921 р., розісланому головам дипломатичних місій за кордоном, не приховував свого занепокоєння активізацією діяльності П.Скоропадського та прихильників гетьманату. Тим більше, що гетьмана підтримували українські діячі із впливовими зв'язками у політичних та ділових колах Франції, Німеччини, Англії, Швейцарії. «Так, у місяці жовтні м. р., – зазначається у вищезгаданому циркулярі департаменту чужоземних зносин МЗС УНР, – до Берліна приїздили Д.Дорошенко, С.Шемет, А.Скоропис-Йолтуховський та В.Степанківський, які перевели зі Скоропадським, Зеленевським, Полтавцем і др. багато нарад і очевидно хотіли розпочати якусь акцію серед німців... В.Степанківський був у цих справах навіть на авдієнції у міністра закордонних справ Німеччини»⁴¹. Особливо небезпечним для уряду УНР прихильником П.Скоропадського міністерство закордонних справ вважало В.Степанківського, одного з близьких приятелів В.Липинського, керівника українського пресового бюро в Лозанні. Він мав добрі зв'язки у німецьких урядових колах і був у дружніх стосунках із колишнім секретарем німецького посольства у Лондоні фон Шубертом, який допомагав В.Степанківському у поширенні гетьманської політичної акції в Англії. За даними МЗС УНР, «завданням В.Степанківського в Лондоні було зацікавити відповідним чином англійський уряд, вплинути на нього на користь Скоропадського і через посередництво Англії дістати від Румунії дозвіл і допомогу в утворенні на румунській території збірного пункту для військ Скоропадського»⁴².

Особливе занепокоєння українського уряду викликали стан фінансових справ колишнього гетьмана, який на той час мав 200 млн німецьких марок, одержаних за маєток дружини в Англії. За інформацією МЗС, гетьман видавав «різним французьким капіталістичним товариствам всякого роду концесії та боргові зобов'язання з датами того часу, коли він мав владу на Україні». Із цього приводу 5 листопада 1920 р. міністерство видало головам дипломатичних представництв за кордоном циркуляр №238-257, в якому пропонувало повідомити чужоземні торговельно-економічні установи, що «такого роду зобов'язання Скоропадського будуть вважатися урядом УНР незаконними і будуть переслідуватися по силі обов'язуючих карних законів уряду УНР»⁴³.

Вирішення прибічниками П.Скоропадського фінансового боку політичної акції особливо непокоїло провід УНР, оскільки українські дипломати у цей час провадили складні і довготривалі переговори з репараційною комісією, створеною на Паризькій мирній конференції, та урядами Німеччини, Австрії й Угорщини про визнання УНР правонаступницею Української Держави та повернення Австрійським, Угорським та Німецьким банками їй грошових коштів із депозитів Української Держави.

У середині 1920-х рр. П.Скоропадський зайняв у гетьманському таборі української еміграції становище, яке переросло рамки символу української монархічної ідеї. Він почав сприйматися серед більшості українських монархістів як єдиний можливий претендент на гетьмана майбутньої дідичної української трудової монархії. За своїми впливами особа гетьмана стала рівнозначною з особою В.Липинського – ідеолога гетьманського руху і голови Ради присяжних⁴⁴.

Із осені 1927 р. у середовищі гетьманців розпочалася тривала боротьба, яка набула голосного резонансу в українському громадянстві. Зближення П.Скоропадського із С.Шементом, який активно сповідував ідею «практичної політики», фактично започаткувало конфлікт у керівних колах гетьманців. Останній виступав «проти вирівнювання іменем гетьмана всіх гетьманців по Липинському». «Стремління зробити з Липинського Магомета, а з «Листів до братів-хліборобів» – Коран – це пересада, – наголошував С.Шемент. – Така пересада тільки відштовхує від нас реалістично настроєні елементи, котрі шукають політичного знання, а не політичної віри. Для цих елементів, до котрих причисляю я і себе, «Листи до братів-хліборобів» залишаються підручником, але не Кораном»⁴⁵.

Натомість В.Липинський продовжував наполягати, що тільки «ясна державна ідея і залізна організація» є суттю УСХД, «без ясної державної ідеї і без залізної організації ми нікому ні на що не потрібні». Він гостро критикував опозицію С.Шемета «аби тільки великі гроші і кілька активних Полтавців (мова йде про І.Полтавця-Остряницю – Т.О.) – а тоді начхать на всі ці нудні ідеї і ще нудніші організації»⁴⁶. В.Липинський вважав, що головними завданнями на цьому етапі творення гетьманської організації є послідовне формування у свідомості її членів бажання Української Держави і усвідомлення причин, «що не дали їй в протязі 1000 літ здійснитись». Друге завдання, на його думку, полягало в тому, щоб довести, що гетьманство і гетьманці мають свою власну ідею і свою організацію і що рік 1918 «був тільки початком, якого помилки будуть виправлені і за яким пішли і підуть діла далі – ось єдине оправдання існування нашого тут, на еміграції»⁴⁷. У свою чергу, П.Скоропадський, склавши у 1921 р. присяженню, за статутом УСХД, нічим не відрізнявся від інших членів Ради присяжних. «Завданням гетьмана у цій концепції було персоніфікувати ідею і силою свого авторитету (який, до речі, ми мусили ще йому вибороти) охороняти чистоту ідеї і єдність організації», – писав В.Липинський⁴⁸.

Коли ж П.Скоропадський почав сприйматися серед більшості українських монархістів як єдиний претендент на гетьмана майбутньої дідичної трудової української монархії, він прагнув звільнитися від ідеологічного та організаційного контролю і проводити власну політичну лінію. Тим більше, що кількість його прихильників у Раді присяжних значно переважала кількість прихильників В.Липинського. Крім того, керівник руху перебував дещо ізольовано в австрійській провінції – у Бадегу, що до певної міри не давало йому можливості швидко реагувати на політичні дії гетьмана. Зокрема, останній у січні 1929 р. під час своєї подорожі до Будапешта вів переговори з урядовими угорськими чинниками без погодження з Радою присяжних. За обіцянку матеріальної і моральної допомоги гетьманському руху П.Скоропадський згодився підписати договір про визнання Підкарпатської Русі угорською територією⁴⁹. Дізнавшись про будапештську акцію П.Скоропадського, В.Липинський публікує в газеті «Діло» комунікат, де зазначає, що «побачив повну неможливість припинити амбітні персональні плани п.Скоропадського... і що на запропоновану мною передачу своїх прав сину Данилу Павловичу П.Скоропадський не погодився»⁵⁰. Аби повністю позбавити В.Липинського впливу на рух, гетьман скликав у липні 1930 р. 1-й з'їзд гетьманців, який фактично затвердив П.Скоропадського на посаді голови Ради присяжних і констатував, що «ясновельможний пан гетьман з огляду на те, що реальна політична праця вимагає більш здорових нервів, пропонував В.К.Липинському обмежити свою компетенцію виключно справами теоретичного і ідеологічного характеру і що В.Липинський на це не погодився»⁵¹. У відповідь В.Липинський звернувся до Ради присяжних із листом, в якому наголошував, що П.Скоропадський, як член Ради присяжних, зламав складене ним дня 6 листопада 1921 р. присяженню і практично перетворив Раду у «партію,

потрібну йому для здійснення його персональних цілей» і «перебрав у свої руки фактичного проводу гетьманським рухом»⁵².

Після конфлікту з В.Липинським та відходу від УСХД його прихильників П.Скоропадський набирає все більшої ваги в гетьманському русі, фактично уособлюючи його своїм родом. У листі до О.Назарука гетьманіч Д.Скоропадський писав, що «з огляду на неможливість знайти підходячого голову Гетьманської управи, провід цієї інституції негласно залишається в руках батька (П.Скоропадського – Т.О.)». «Отже такого провідника, – зазначав він далі, – якому Батько міг би зі спокійним сумлінням передати ведення всього діла, особливо коли доводилося працювати в надзвичайно складних обставинах, батько не бачив»⁵³. Поступово провід управи та Ради присяжних УСХД опинилися під контролем гетьмана П.Скоропадського. Ним були введені зміни до регламенту УСХД, що законодавчо закріпили безпосереднє керівництво гетьманом виконавчим органом УСХД – Гетьманською управою⁵⁴.

У той же час подібно до інших політичних течій у середині українського монархічного руху мали місце відцентрові тенденції, які призвели до розв'язання гетьманом П.Скоропадським УСХД. Цьому в значній мірі сприяло збільшення гетьманських організацій та політичні реалії, які змушували організацію переглянути статут та регламент союзу, що у значній мірі стримували вплив особи гетьмана на розвиток руху у цілому. Аналізуючи ситуацію, яка склалась у місцевих осередках УСХД, гетьманіч Данило в листі до О.Назарука особливо виділяв Польщу, де діяло декілька гетьманських організацій і їх розпорошеність не «сприяла внутрішній злагоді» в УСХД⁵⁵. 17 липня 1937 р. у Варшаві відбулося засідання Ради присяжних, на який гетьманом було ліквідовано УСХД. Оцінюючи цю подію, гетьманіч Данило в листі до О.Назарука підкреслював, що П.Скоропадський «ніколи не стояв за розв'язання УСХД без підготовки дальших кроків, натомість стояв за органічне переведення УСХД у новий стан без усяких внутрішніх потрясінь і за розв'язання Ради присяжних, яку мала б негайно замінити нова інституція і з таким складом членів, який гарантував би її працездатність»⁵⁶. Отже на варшавському засіданні Ради присяжних із розпуском УСХД було проголошено абсолютне гетьманське правління роду Скоропадських, оскільки Рада присяжних як контролюючий гетьманську владу законодавчий та дорадчий орган була скасована. Нова гетьманська організація – Союз гетьманців-державників (СГД) – постала на принципово нових засадах. На зміну правово-конституційній версії монархізму, яку пропагував В.Липинський, прийшла авторитарна, сповідувана П.Скоропадським.

Даючи оцінку змінам, що відбулися в гетьманському русі у зв'язку з реорганізацією УСХД в СГД, з'їзд СГД у Німеччині та Австрії, який відбувся 17–18 грудня 1950 р., констатував, що УСХД «у цілях вироблення ідеологічного імунітету серед моря демократично-соціалістичних ідей, мусила замкнутися сама в собі і надати УСХД організаційних рис орденського характеру». При цьому наголошувалося, що організація «блискуче виконала завдання створення гетьманської державницької ідеології, пронесла чистоту цього національного прапора серед хаосу згубних запозичених зовні ідей і пустила його на ширші суспільні води», створивши нову організаційну форму – СГД, який став організацією «ширшої національно-державної провідної верстви»⁵⁷. На з'їзді відзначалося, що зі створенням СГД перед нею постало завдання поширення впливу і організаційного впорядкування «ширших кіл провідної верстви із тим, щоби могли уже організаційно виступати на форумі українського життя ширшими лавами свого членства і формувати національно-політичне і суспільно-громадське життя українців у напрямі здійснення гетьманської ідеї»⁵⁸.

Із реорганізацією українського монархічного руху перед гетьманським центром постала проблема створення нових статутних документів. Знаючи О.Наза-

рука як здібного журналіста, публіциста і переконаного гетьманця, П.Скоропадський звертається до нього із проханням відредагувати проекти статуту і регламенту СГД, які були підготовлені спеціальною комісією гетьманської управи, створеної гетьманом на чолі з В.Мельником, а також незалежно від неї гетьманцями, які жили в інших країнах В.Леонтовичем, П.Ковальовим, Б.Гомзиним⁵⁹.

О.Назарук підтримував гетьмана у здобутті повної влади, необмеженої практичної діяльності контролем дорадчого органу. У своєму листі до О.Назарука П.Скоропадський підкреслював, що не хоче бути диктатором, але мусить мати «остаточно рішучий голос у всіх важливих питаннях, бо тоді лише можна приймати рішення без прогаяння, і рішення ті не будуть результатом якихось компромісів, що завжди кепсько»⁶⁰.

Не менш важливим було питання методів і тактики діяльності гетьманського центру і руху взагалі, яке П.Скоропадський і його прихильники мали розв'язати в два етапи. На першому етапі, на їх думку, мала відбутися підготовка національних сил до здобуття незалежної Української держави під проводом гетьманського центру на чолі з гетьманом, а на другому етапі мав відбутися процес упорядкування державних структур та громадського життя. На відміну від пропозиції О.Назарука надати повну владу гетьманові на обох етапах боротьби за державність, П.Скоропадський висловлюється за необхідність надання йому повноти влади лише на першому етапі і висловлює сумніви щодо доцільності повновладдя однієї особи на другому етапі. «На мій погляд теоретично давати монархові, чи нормального типу людині, повновласть – це не є небезпечним у наші часи в тому змислі, що він буде зловживати владою, – наголошує П.Скоропадський у листі до О.Назарука. – Давати повновласть диктаторськи заздалегідь цілому рядові поколінь у першу голову нівечить самих монархів...»⁶¹.

Ці слова П.Скоропадського дають підстави стверджувати, що він добре усвідомлював необхідність забезпечення владі збалансованість контролем з боку законодавчого органу. Тобто він був далекий від думки запровадити диктатуру роду Скоропадських. На другому етапі – мирного розвитку Української Держави він вважав за необхідне створення органу парламентського типу, який міг би бути противагою монаршій владі і забезпечувати існування політичного плюралізму в країні. У цьому випадку не викликає сумніву, що із здобуттям Української державності, П.Скоропадський проводив би у життя концепцію трудової класократичної монархії, розроблену ідеологом українського монархізму В.Липинським.

П.Скоропадський чимало уваги приділяв вихованню спадкоємця⁶². У 1925 р. Рада присяжних УСХД урочисто проголосила П.Скоропадського головою діничного монаршого роду⁶³. У зв'язку з цим великого значення набувала проблема виховання гетьманича Данила Скоропадського, як спадкоємця гетьманського престолу. В одній зі своїх пізніших промов гетьманич згадував, що коли йому виповнився 21 рік (1925 р.) до нього звернулися «найближчі співробітники батька (В.Липинський і Д.Дорошенко – Т.О.) із запитом: чи можуть вони і всі гетьманці бути певні, що я згоджуся після мого батька перебрати на себе його права й обов'язки, зв'язані з гетьманським рухом?». «Це питання було для мене надзвичайно важливе, – зазначає Данило Скоропадський, – і я попросив ще один рік часу, щоб обміркувати собі цілу справу і потім дати відповідь. По році я ту відповідь дав. Вона була позитивна. Дав я таку відповідь тому, бо тільки в гетьманській ідеї бачив я єдиний і певний шлях для нашого державного відродження»⁶⁴.

Наприкінці 1932 р. гетьманич залишає професійну працю і займається виключно політичною діяльністю. У свій 60-річний ювілей (1933 р.) П.Скоропадський виголошує, що хоч і почуває «ще сили, енергію до боротьби» та все ж таки мусить подбати про те, щоб після нього був забезпечений провід гетьмансь-

кого руху. «Після мене, – проголошує гетьман, – провід нашого діла і всі права й обов'язки старшого в нашій роді переходить на сина мого Данила. Синові моему Данилові заповідаю непохитно, до кінця життя, стояти на чолі гетьманського державного діла, а всім гетьманцям – вірно допомагати йому в цім»⁶⁵.

Згідно з волею батька син гетьмана протягом 1933–1937 рр. працює в гетьманському центрі, а у 1937 р. виїздить до Сполучених Штатів Америки та Канади, де зустрічається з членами гетьманських організацій Чикаго, Детройта, Філадельфії, Нью-Йорка, Монреаля, Торонто, Оттави, Вінніпега та ін. міст. Виступає з промовами і здобуває ще більшу кількість прихильників гетьманського руху. Автори збірника «За Україну», присвяченого подорожі гетьманича по США і Канаді, зазначають, що на зустрічах українські емігранти засвідчили «вірність гетьманській ідеї» і прийнявши настанови гетьмана П.Скоропадського, вітають Данила «не тільки як сина, але як гетьманича – українського престолонаслідника»⁶⁶. Навесні 1939 р. гетьманич Данило за дорученням батька виїжджає до Лондона, аби з Великобританії у випадку війни керувати гетьманським рухом в європейському регіоні.

Родина Скоропадських жила у тяжких матеріальних умовах. У 1926 р. німецькі друзі гетьмана клопотались про надання йому фінансової допомоги з боку німецького уряду. В їхній петиції зазначалося, що П.Скоропадський перебуває «у надзвичайній фінансовій нужді» і потребує цієї допомоги «не для того, щоб підтримувати його політичні прагнення, а просто щоб забезпечити йому і його сім'ї пристойне проживання». Уряд Веймарської республіки погодився надавати йому фінансову допомогу (Ehrensold). Так само одержував він фінансову допомогу і після здобуття влади націонал-соціалістичною партією⁶⁷.

Активну участь у громадському житті брали всі члени родини Скоропадських. Дружина гетьмана – О.П.Скоропадська (уроджена Дурново) – організувала харитативні та допомогіві акції для українських біженців, військовополонених і студентської молоді. У цьому їй допомагали гетьманівни Марія та Єлизавета. Остання одночасно виконувала обов'язки секретаря при батькові⁶⁸.

Як уже зазначалося, гетьман П.Скоропадський, починаючи з 1926 р., одержував фінансову підтримку від німецьких урядів – спочатку Веймарської республіки, згодом націонал-соціалістичного. Проте ставлення офіційних чинників цих політичних напрямків до гетьманського руху суттєво відрізнялось. В одному з листів до О.Назарука П.Скоропадський писав, що «приходилося тут (у Німеччині – Т.О.) один час дуже багато затратити енергії на те, щоб наш рух, залишаючись тим, чим він є (рухом виключно українським і цілком вільним) міг би в Німеччині далі розвиватися. Тепер це досягнуто. Нашому рухові офіційних перешкод не роблять». П.Скоропадський підкреслював, що гетьманці повинні керуватися виключно українськими інтересами в якій би країні вони не мешкали. «Де б не були гетьманці, вони повинні в той час, коли треба вирішувати, як бути, керуватися лише справжніми інтересами України, – наголошував гетьман, – а коли вони живуть у країні, де інтереси України ніяк не можуть бути зв'язані з інтересами країни, де вони живуть, хай тимчасово відходять у тінь»⁶⁹.

П.Скоропадський підтримував особисті тісні стосунки з представниками німецької військової аристократії, насамперед із генерал-лейтенантом, колишнім начальником штабу німецьких військ в Україні В.Гренером, фельдмаршалом К. фон Маннергеймом, фельдмаршалом П. фон Гінденбург'ом, полковником О. фон Авенслебеном, а також із товаришами по навчанню в Пажеському корпусі, по службі у російській армії, колишніми царськими офіцерами та остзейськими баронами, які прийняли у міжвоєнну добу німецьку ідентичність та громадянство і відповідно отримали військові чини вермахту. Отже він контактував саме з тими політичними колами Німеччини, що були не заангажовані у

діях офіційних націонал-соціалістичних структур. Це, зокрема, засвідчує і його лист до О.Назарука, в якому він писав, що «гетьманський рух – це рух суто український і вільний рух; ми знаходимо, що Німеччина може нам допомогти – ми її поважаємо, але ми не агенти німецькі»⁷⁰.

На підтвердження цього можна навести також думку німецького історика Ю.Мадера, що здійснюючи диверсійні дії з розкладання сил ворога абвер-ІІ вербував прихильників із кіл російської та української еміграції. При цьому його керівництво досить диференційовано підходило до різних груп політичних емігрантів. Якщо колишні офіцери та вояки УНР виключалися з причини їх служби в різних структурах польського державного апарату, то члени гетьманського руху також не належали до числа завербованих абвером-ІІ агентів через відсутність впливів у суспільно-політичному житті Польщі⁷¹.

Отже поширений міф, що П.Скоропадський був колабораціоністом, а гетьманський рух – тісно пов'язаний із нацистським режимом, не має під собою реального ґрунту і є лише стереотипом, ретельно нав'язуваним як радянською пропагандою, так і політичними супротивниками гетьмана.

Таким чином, завдяки В.Липинському монархічна ідеологія викристалізувалася у струнку, теоретично досконалу концепцію державотворення і залишила по собі помітний слід в українській суспільно-політичній думці. Важливим питанням, що одразу ж постало перед засновниками УСХД і стосувалось як ідейно-політичних засад, так і організації українського монархічного руху, було питання династії. При його вирішенні В.Липинський вважав, що обрання на еміграції нового гетьмана як голови української монархічної держави не є доцільним, оскільки цю державу ще потрібно реально утвердити. Водночас, до повернення в Україну потрібно було персоніфікувати ідею української трудової монархії в особі, яка б стала символом чистоти цієї ідеї та єдності монархічної організації. Уже у середині 1920-х рр. П.Скоропадський зайняв у гетьманському таборі української еміграції становище, яке переросло рамки символу української монархічної ідеї. Він почав сприйматися серед більшості українських монархістів як єдиний можливий претендент на гетьмана майбутньої дідовчої української трудової монархії.

¹ За велич нації: У двадцять роковини відновлення української гетьманської держави. – Л., 1938; *Кущинський А.* Патріот і державний муж України. – Чикаго, 1974; *Левчук Д.* Гетьман Павло Скоропадський. – Канада, 1952; *Ідеї і люди визвольних змагань 1917–1923.* – Нью-Йорк, 1968; *За Україну: Подорож вельможного пана гетьманіча Данила Скоропадського до Злучених Держав Америки й Канади, осінь 1937 – весна 1938.* – Едмонтон, 1938.

² Останній гетьман: Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського, 1873–1945. – К., 1993; Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року // Студії з архівної справи та документознавства. – Т.5. – К., 1999; *Папакін Г.* Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина: історико-архівні нариси. – К., 2003; *Пиріг Р.Я., Проданюк Ф.М.* Павло Скоропадський: штрихи до політичного портрета // Український історичний журнал. – 1992. – №9. – С.91–105; *Сидорчук Т.* До характеристики світогляду гетьмана Павла Скоропадського у міжвоєнну добу // Український консерватизм і гетьманський рух: Історія, ідеологія, політика. – №1. – К., 2000 та ін.

³ *Чикаленко Є.* Щоденник. 1919–1920. – К.; Нью-Йорк, 2005. – С.208.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф.4465. – Оп.1. – Спр.141. – Арк.4–5.

⁵ Див.: *Коваль Б.* Павло Скоропадський та гетьманський рух в еміграції // Останній гетьман: Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського, 1873–1945. – К., 1993. – С.160–161.

⁶ *Чикаленко Є.* Щоденник. 1919–1920. – С.310.

⁷ Там само. – С.312.

- ⁸ Листи Євгена Чикаленка до В'ячеслава Липинського (1918–1929 рр.) // Науковий збірник УВАН у США (1945–1950–1995). – Т.IV. – Нью-Йорк, 1999. – С.175.
- ⁹ Чикаленко Є. Щоденник. 1919–1920. – С.356.
- ¹⁰ Там само. – С.486.
- ¹¹ Там само. – С.521.
- ¹² Там само. – С.444.
- ¹³ Збірник Хліборобської України. – Прага, 1931. – Т.1. – С.6.
- ¹⁴ Там само. – С.29.
- ¹⁵ Там само. – С.54.
- ¹⁶ Вячеслав Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії: Архів. Листування. – Т.1. – К.; Філадельфія, 2003. – С.205.
- ¹⁷ ЦДАВОВУ. – Ф.4465. – Оп.1. – Спр.777. – Арк.171–171 зв.
- ¹⁸ Липинський В. Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму. – К.; Філадельфія, 1995. – С.42.
- ¹⁹ Вячеслав Липинський: З епістолярної спадщини. – К., 1996. – С.102.
- ²⁰ Хліборобська Україна (Відень). – 1920/21. – Кн.ІІ, ІІІ, ІV. – С.62–63.
- ²¹ За велич нації: У двадцяті роковини відновлення української гетьманської держави. – С.30.
- ²² Там само. – С.115.
- ²³ У 60-річчя відновлення гетьманської української держави 29 квітня Р.Б.1918. – Торонто, 1978. – С.129.
- ²⁴ Комунікат Центральної управи Українського союзу хліборобів-державників від 16.06.1925 (листівка).
- ²⁵ Левчук Д. Гетьман Павло Скоропадський. – С.14.
- ²⁶ Хліборобська Україна (Відень). – 1920. – Зб.І. – С.115.
- ²⁷ Збірник Хліборобської України. – Прага, 1931. – Т.1. – С.6.
- ²⁸ Осташко Т. В'ячеслав Липинський: від посла Української Держави до УСХД // Молода нація: альманах. – К., 2002. – №4. – С.88–90.
- ²⁹ Там само. – С.88.
- ³⁰ Там само. – С.89.
- ³¹ Там само.
- ³² Хліборобська Україна. – 1920/21. – Кн.ІІ, ІІІ, ІV. – С.273.
- ³³ Там само. – 1922/23. – Кн.4. – С.328–329.
- ³⁴ Там само. – С.264.
- ³⁵ Збірник Хліборобської України. – Т.1. – С.18.
- ³⁶ Там само. – С.19.
- ³⁷ Хліборобська Україна. – 1920/21. – Кн.ІІ, ІІІ, ІV. – С.185.
- ³⁸ Українське слово (Берлін). – 1921. – Ч.43. – 21 червня.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Там само. – 1921. – Ч.38. – 3 червня.
- ⁴¹ ЦДАВОВУ. – Ф.1429. – Оп.2. – Спр.322. – Арк.16.
- ⁴² Там само. – Арк.17.
- ⁴³ Там само. – Арк.16 зв.
- ⁴⁴ Збірник Хліборобської України. – Т.1. – С.6.
- ⁴⁵ Там само. – С.20.
- ⁴⁶ Центральний державний історичний архів України у м.Львів (далі – ЦДІАЛ України). – Ф.359. – Оп.1. – Спр.266. – Арк.97.
- ⁴⁷ Там само. – Арк.105.
- ⁴⁸ Збірник Хліборобської України. – Т.1. – С.17.
- ⁴⁹ Вячеслав Липинський: З епістолярної спадщини. – С.152.
- ⁵⁰ Збірник Хліборобської України. – Т.1. – С.28–29.
- ⁵¹ Там само. – С.28.
- ⁵² Там само. – С.32.
- ⁵³ ЦДІАЛ України. – Ф.359. – Оп.1. – Спр.275. – Арк.9.
- ⁵⁴ Там само. – Арк.9 зв.
- ⁵⁵ Там само. – Арк.10.
- ⁵⁶ Там само. – Арк.10 зв.
- ⁵⁷ Позиції, перспективи і завдання гетьманського руху. – Авгсбург, 1951. – С.21.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Сидорчук Т. До характеристики світогляду гетьмана Павла Скоропадського у міжвоєнну добу //Український консерватизм і гетьманський рух: Історія, ідеологія, політика. – №1. – К., 2000. – С.335.

⁶⁰ ЦДІАЛ України. – Ф.359. – Оп.1. – Спр.316. – Арк.9.

⁶¹ Там само. – Арк.18.

⁶² Коваль Б. Указ. праця. – С.160.

⁶³ Комунікат Центральної управи Українського союзу хліборобів-державників від 16.06.1925 (листівка).

⁶⁴ Ідеї і люди визвольних змагань 1917–1923. – С.284–285.

⁶⁵ За Україну: подорож вельможного пана гетьманича Данила Скоропадського до Злучених Держав Америки й Канади, осінь 1937 – весна 1938. – С.23.

⁶⁶ Там само. – С.24.

⁶⁷ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Л., 1993. – С.54, 56.

⁶⁸ Коваль Б. Указ. праця. – С.160.

⁶⁹ ЦДІАЛ України. – Ф.359. – Оп.1. – Спр.316. – Арк.57, 69.

⁷⁰ Сидорчук Т. Указ. праця. – С.337.

⁷¹ Мадер Ю. Говорят генералы шпионажа // Отто Скорцени и секретные операции абвера. – Москва, 2000. – С.355.

The article shows P.Skoropads'kyi's role in organization and spreading of hetman movement in environment of Ukrainian emigration, examines process of personification of Skoropads'kyi family in realization of concept of Ukrainian Monarchy.